

Mövzu 1. İqtisadi inkişaf və ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri arasındakı fərqlər.

Plan:

1. İqtisadi inkişafın mahiyyəti və əhəmiyyəti
2. İqtisadi inkişafı ölçən göstəricilər
3. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin fərqləri
4. İqtisadi inkişafı müəyyən edən amillər
5. Ölkələr arasında iqtisadi inkişaf fərqlərinin nəticələri
6. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf təcrübəsi və perspektivləri

Plan 1. İqtisadi inkişafın mahiyyəti və əhəmiyyəti

İqtisadi inkişaf anlayışı

İqtisadi inkişaf dedikdə, ölkənin ümumi iqtisadi, sosial və mədəni həyatında baş verən müsbət dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Bu anlayış sadəcə olaraq iqtisadi artım (ÜDM-in yüksəlməsi) ilə məhdudlaşmır. Əgər bir ölkədə istehsal həcmi artır, amma əhalinin həyat şəraiti yaxşılaşmırsa, bu, iqtisadi inkişaf hesab edilmir. İqtisadi inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsini deyil, həm də əhalinin rifahının artmasını, sosial ədalətin güclənməsini, səhiyyə və təhsil xidmətlərinin yaxşılaşmasını, infrastrukturun genişlənməsini və insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəlməsini əhatə edir.

İqtisadi inkişaf uzunmüddətli və davamlı prosesdir. Bu prosesdə əsas məqsəd insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun azaldılması və dayanıqlı iqtisadi modelin qurulmasıdır. Qısa müddətli iqtisadi artım bəzən təsadüfi faktorların (məsələn, təbii resurs qiymətlərinin yüksəlməsi) nəticəsi ola bilər. Lakin əsl iqtisadi inkişaf yalnız o zaman mümkündür ki, bu artım uzunmüddətli və sosial sferaya təsir göstərən dayanıqlı bir prosesə çevrilsin.

İqtisadi inkişafın əsas xüsusiyyətləri

İqtisadi inkişafı iqtisadi artımdan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur:

1.Keyfiyyət dəyişikliyi – iqtisadi inkişaf yalnız istehsalın həcmi artırmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda məhsulların keyfiyyətinin yüksəlməsi, texnologiyaların təkmilləşməsi və yeni istehsal sahələrinin yaranması ilə xarakterizə olunur.

2.Sosial tərəqqi – əhalinin gəlir səviyyəsinin artması, iş yerlərinin yaradılması, yoxsulluğun azalması, sağlamlıq və təhsil imkanlarının yaxşılaşması iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsidir.

3.İnstitusional dəyişikliklər – iqtisadi inkişaf dövlət idarəçiliyi, qanunvericilik bazası, sahibkarlıq mühiti və bazar institutlarının güclənməsi ilə müşayiət olunur.

4.Davamlılıq – iqtisadi inkişaf qısa müddətli deyil, uzunmüddətli strateji məqsədləri əhatə edir. Burada resurslardan səmərəli istifadə, ekoloji balansın qorunması və gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması əsas prinsipdir.

İqtisadi inkişafın nəzəri yanaşmaları

Tarixən iqtisadi inkişafın mahiyyətini izah etmək üçün müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülüb. XIX əsrdə klassik iqtisadçılar (A. Smit, D.

Rikardo) iqtisadi inkişafı bazar mexanizmləri və əmək bölgüsü ilə izah edirdilər. XX əsrdə isə yeni yanaşmalar meydana çıxdı.

Modernizasiya nəzəriyyəsi iqtisadi inkişafı bütün ölkələrin keçməli olduğu mərhələlər kimi izah edirdi. Valter Rostounun "İqtisadi inkişaf mərhələləri" nəzəriyyəsinə görə, hər bir ölkə ənənəvi cəmiyyətdən başlayaraq, sənayeləşmə və kütləvi istehlak mərhələsinə qədər yüksəlir.

Asılılıq nəzəriyyəsi isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrdən iqtisadi və siyasi asılı vəziyyətdə olduğunu vurğulayırdı. Bu yanaşmaya görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı xammal ixracına əsaslanır və bu da onların dayanıqlı inkişafa nail olmasını əngəlləyir.

Neoklassik yanaşma insan kapitalı, texnologiya və sərmayənin rolunu önə çəkərək, iqtisadi inkişafın əsas mənbəyinin təhsil, bilik və innovasiya olduğunu sübut edirdi.

Bu nəzəriyyələrdən göründüyü kimi, iqtisadi inkişaf sadəcə iqtisadi rəqəmlərlə deyil, daha geniş sosial, siyasi və texnoloji faktorlarla bağlıdır.

İqtisadi inkişafın əhəmiyyəti

İqtisadi inkişaf hər bir ölkə üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Onun əhəmiyyətini bir neçə istiqamətdə nəzərdən keçirmək olar:

1.Sosial rifahın yüksəlməsi – iqtisadi inkişaf əhalinin gəlir səviyyəsini artırır, daha yaxşı yaşayış şəraiti yaradır, yoxsulluğu azaldır və sosial bərabərliyi gücləndirir.

2.Infrastrukturun inkişafı – yollar, nəqliyyat şəbəkələri, enerji sistemləri və kommunal xidmətlərin təkmilləşməsi iqtisadi inkişafın nəticəsi kimi meydana çıxır.

3.İnsan kapitalının güclənməsi – inkişaf təhsil və səhiyyəyə daha çox sərmayə yatırılmasına şərait yaradır. Bu isə uzunmüddətli dövrdə daha savadlı və sağlam işçi qüvvəsi formalaşdırır.

4.Dövlətin siyasi mövqeyi – güclü iqtisadiyyata malik ölkələr beynəlxalq arenada daha çox nüfuza sahib olur, öz maraqlarını daha effektiv müdafiə edə bilirlər.

5.Texnoloji tərəqqi və innovasiya – inkişaf prosesində yeni texnologiyaların mənimsənilməsi baş verir ki, bu da iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırır.

6.Dayanıqlı inkişaf – iqtisadi inkişaf eyni zamanda ekoloji sabitliyin qorunması, alternativ enerji mənbələrinə keçid və gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınmasını da əhatə edir.

Azərbaycan kontekstində iqtisadi inkişafın mahiyyəti və əhəmiyyəti

Azərbaycan üçün iqtisadi inkişaf məsələsi müstəqillik dövründən ən əsas prioritetlərdən biri olub. 1990-cı illərdə çətinliklərlə üzləşən ölkə 2000-ci illərdən etibarən neft gəlirlərinin hesabına güclü iqtisadi artım mərhələsinə qədəm qoydu. “Əsrin müqaviləsi” nəticəsində ölkəyə daxil olan sərmayələr infrastrukturun, tikinti sektorunun, nəqliyyatın və sosial xidmətlərin inkişafına şərait yaratdı.

Neft gəlirləri sayəsində Azərbaycan regionda ən sürətlə inkişaf edən ölkələrdən birinə çevrildi. Əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldi, yoxsulluq əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, yeni iş yerləri yaradıldı. Lakin eyni zamanda neftdən asılılıq iqtisadi inkişafın davamlılığı baxımından müəyyən risklər doğurdu.

Hazırda Azərbaycan üçün əsas məsələ iqtisadi inkişafın qeyri-neft sektorunda davam etdirilməsi, kənd təsərrüfatı, turizm, logistika və IT sahələrinin gücləndirilməsidir. Bu, ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını təmin edər və beynəlxalq rəqabət gücünü artırır.

Nəticə

Beləliklə, iqtisadi inkişaf yalnız iqtisadi artım göstəriciləri ilə ölçülməyən, həm sosial, həm texnoloji, həm də institusional dəyişiklikləri əhatə edən mürəkkəb bir prosesdir. Onun mahiyyəti insanların həyat keyfiyyətini yüksəltmək, cəmiyyətdə sosial rifahı təmin etmək və dayanıqlı gələcək yaratmaqdır. Əhəmiyyəti isə həm ölkə daxilində vətəndaşların həyatına, həm də beynəlxalq miqyasda dövlətin mövqeyinə birbaşa təsir göstərməsidir.

Plan 2. İqtisadi inkişafı ölçən göstəricilər

İqtisadi inkişafın mahiyyətini anlamaq üçün ilk növbədə onun necə ölçüldüyünü bilmək vacibdir. Çünki yalnız iqtisadi göstəricilər vasitəsilə ölkələrin inkişaf səviyyəsini müqayisə etmək, zəif və güclü tərəfləri müəyyənləşdirmək və gələcək üçün plan qurmaq mümkündür. İqtisadi inkişafın ölçülməsi tarixən dəyişmiş, əvvəl yalnız iqtisadi rəqəmlərlə məhdudlaşdığı halda, müasir dövrdə sosial və humanitar meyarlar da nəzərə alınmağa başlamışdır.

1. Ümumi daxili məhsul (ÜDM)

ÜDM iqtisadi inkişafı ölçmək üçün ən çox istifadə edilən göstəricidir. O, bir ölkədə müəyyən dövrdə istehsal olunan bütün son məhsul və xidmətlərin dəyərini ifadə edir. Əgər ÜDM yüksəlirsə, iqtisadi artım baş verir. Lakin iqtisadi inkişafı qiymətləndirmək üçün yalnız ÜDM göstəricisinə baxmaq kifayət etmir.

Məsələn, bəzi ölkələrdə ÜDM çox yüksək ola bilər, amma gəlirin bölgüsü bərabərsizdir. Belə hallarda əhalinin böyük bir hissəsi kasıblıq içində yaşadığı üçün yüksək ÜDM real iqtisadi inkişafı əks etdirmir.

2. Adam başına düşən ÜDM

İqtisadi inkişafı ölçmək üçün daha dəqiq göstəricilərdən biri adam başına düşən ÜDM-dir. Bu göstərici ÜDM-in ölkə əhalisinin sayına bölünməsi ilə hesablanır və hər bir vətəndaşın orta iqtisadi payını göstərir.

Məsələn, ABŞ və Çin kimi ölkələrdə ÜDM çox yüksəkdir. Amma əhalinin çoxluğuna görə Çinlə ABŞ arasında adam başına düşən ÜDM-də böyük fərq mövcuddur. Buna görə də inkişaf səviyyəsini müqayisə edərkən bu göstəriciyə xüsusi diqqət yetirilir.

3. İnsan inkişaf indeksi (HDI)

Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə də BMT iqtisadi inkişafı yalnız ÜDM əsasında ölçməyi yetərli hesab etmir. Buna görə də 1990-cı ildən etibarən **İnsan İnkişaf İndeksi (HDI)** göstəricisi hazırlanmışdır.

HDI üç əsas komponentdən ibarətdir:

- **Orta ömür müddəti** – insanların sağlamlıq və həyat şəraiti haqqında məlumat verir.
- **Təhsil səviyyəsi** – savadlılıq faizi və orta təhsil müddəti nəzərə alınır.
- **Gəlir səviyyəsi** – adam başına düşən gəlir nəzərə alınır.

HDI ölkələrin real inkişaf səviyyəsini daha obyektiv şəkildə göstərir, çünki burada sosial və humanitar amillər də nəzərə alınır.

4. Gəlirlərin bölgüsü və Cini indeksi

İqtisadi inkişaf yalnız gəlirlərin artması deyil, həm də onların cəmiyyət daxilində necə bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə **Cini indeksi** göstəricisindən istifadə olunur.

Əgər gəlir bərabər şəkildə paylanırsa, Cini indeksi sıfıra yaxın olur. Gəlir bölgüsü qeyri-bərabər olduqda isə bu göstərici 1-ə yaxınlaşır. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində Cini indeksi çox aşağıdır (yəni bərabər bölgü var), Latin Amerikası ölkələrində isə bu göstərici daha yüksəkdir.

5. İşsizlik və yoxsulluq göstəriciləri

İqtisadi inkişafı ölçmək üçün işsizlik səviyyəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki işsizliyin yüksək olması həm iqtisadi resursların tam istifadə olunmaması, həm də sosial problemlərin artması deməkdir.

Eyni zamanda, yoxsulluq həddi də mühüm göstəricidir. Yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan insanların payı çox olduqda, iqtisadi inkişafdan danışmaq çətindir. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluq göstəricisi çox aşağıdır, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu rəqəm yüksək ola bilər.

6. İnfrastruktur və sosial göstəricilər

Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, sosial və infrastruktur göstəricilərlə də ölçülür. Bunlara daxildir:

- Yolların, nəqliyyat və enerji şəbəkələrinin səviyyəsi
- İnternet və informasiya texnologiyalarına çıxış imkanları
- Təhsil müəssisələrinin keyfiyyəti
- Səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı və tibbi infrastruktur

Bu göstəricilər birbaşa insanların həyat keyfiyyətini əks etdirdiyi üçün iqtisadi inkişafın əsas elementləri hesab olunur.

7. Azərbaycan nümunəsində iqtisadi inkişaf göstəriciləri

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi qiymətləndirilərkən həm ÜDM, həm də HDI nəzərə alınır. Neft gəlirlərinin artması ilə ölkənin ÜDM-i yüksəlmiş, adam başına düşən ÜDM də region ölkələri arasında yüksək olmuşdur.

Bununla yanaşı, sosial sahələrdə də inkişaf müşahidə olunmuş, yoxsulluq səviyyəsi 2000-ci illərin əvvəllərində 40%-dən 5%-ə qədər azalmışdır. HDI göstəricisinə görə Azərbaycan “yüksək inkişaf etmiş ölkələr” qrupuna daxil edilir.

Lakin qeyri-neft sektorunun zəif inkişafı, gəlir bölgüsündə fərqlərin mövcudluğu və regionlar arasında bərabərsizlik hələ də problemlər olaraq qalır. Buna görə də iqtisadi inkişafın davamlılığı üçün yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial göstəricilərə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Nəticə

Beləliklə, iqtisadi inkişafı ölçən göstəricilər müxtəlifdir və onlar bir-birini tamamlayır. ÜDM və adam başına ÜDM iqtisadi potensialı göstərsə də, HDI və Cini indeksi əhalinin rifahını və sosial ədaləti əks etdirir. İşsizlik, yoxsulluq və infrastruktur göstəriciləri isə inkişafın praktiki nəticələrini ortaya qoyur. Buna görə də ölkələrin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirərkən yalnız bir göstəriciyə əsaslanmaq düzgün deyil, bütün bu meyarlar kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Plan 3. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin fərqləri

Dünyada ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri müxtəlifdir. Bəzi ölkələr yüksək texnologiya, güclü sənaye və yüksək həyat səviyyəsi ilə seçilir, bəziləri isə hələ də təbii resurslardan asılı, zəif infrastruktur və aşağı gəlir səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Bu fərqlər onları “inkişaf etmiş ölkələr” və “inkişaf etməkdə olan ölkələr” kimi iki böyük qrupa ayırmağa imkan verir.

1. İqtisadi göstəricilər

İnkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM çox yüksəkdir. Məsələn, ABŞ, Almaniya, İsveçrə və Yaponiya kimi ölkələrdə bu göstərici on minlərlə dollar təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə adambaşına ÜDM çox aşağı olur. Məsələn, Afrikanın bir çox ölkələrində bu göstərici illik cəmi bir neçə min dollar, bəzən isə yüzlərlə dollar civarındadır.

Bundan başqa, inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-də xidmət sektorunun payı böyükdür (təxminən 60–70%), sənaye sektoru isə yüksək texnologiyalara əsaslanır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə ÜDM-in böyük hissəsi kənd təsərrüfatı və xammal ixracına bağlı olur.

2. Sosial rifah və həyat keyfiyyəti

İnkişaf etmiş ölkələrdə əhəlinin yaşayış səviyyəsi yüksəkdir. İnsanlar yüksək maaş alır, geniş sosial müdafiə imkanlarına sahibdir, səhiyyə və təhsil pulsuz və keyfiyyətlidir. Əhəlinin orta ömür müddəti 75–85 il arasında dəyişir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə sosial rifah nisbətən aşağıdır. Burada yoxsulluq səviyyəsi yüksək olur, əhəlinin böyük hissəsi minimal gəlirlə yaşayır, səhiyyə və təhsil xidmətləri isə yetərinə əlçatan olmur. Bu ölkələrdə orta ömür müddəti inkişaf etmiş ölkələrdən 10–20 il az ola bilər.

3. Texnologiya və sənaye inkişafı

İnkişaf etmiş ölkələr texnoloji inqilabın əsas aparıcı qüvvəsidir. ABŞ, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi ölkələr innovasiya, elm və texnologiya sahəsində dünya liderləridir. Onlar yüksək texnologiyalı məhsullar – kompüterlər, proqram təminatı, avtomobillər, tibbi avadanlıqlar və s. istehsal edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə əsasən hazır məhsulları idxal edir və xammal ixracına əsaslanır. Bu ölkələrin sənaye sektoru bəzən xarici investisiyalara və texnologiyalara bağlıdır.

4. İnfrastruktur və şəhərləşmə

İnkişaf etmiş ölkələrdə infrastruktur yüksək səviyyədədir. Keyfiyyətli yollar, sürətli dəmir yolları, müasir hava limanları və limanlar, enerji və kommunikasiya şəbəkələri inkişafın əsas göstəricilərindəndir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə infrastruktur çox vaxt zəif inkişaf etmiş olur. Yollarda problemlər, enerji təminatında fasilələr, kənd yerlərində internetin və su təchizatının olmaması bu ölkələr üçün tipikdir.

5. Dövlət idarəçiliyi və siyasi sabitlik

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət idarəçiliyi şəffaf və demokratik prinsiplərə əsaslanır. Qanunların aliliyi təmin olunur, korrupsiya nisbətən azdır, iqtisadi mühit sərbəstdir və sahibkarlığa geniş imkanlar yaradılır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə siyasi sabitlik problemləri ola bilər. Korrupsiya səviyyəsi yüksəkdir, qanunların aliliyi zəifdir və iqtisadiyyat çox vaxt dövlətin və ya müəyyən qrupların nəzarətində olur. Bu isə inkişaf prosesini ləngidir.

6. Beynəlxalq münasibətlər və mövqe

İnkişaf etmiş ölkələr dünya iqtisadiyyatında əsas söz sahibidirlər. Onlar global təşkilatlarda (BMT, ÜTT, Dünya Bankı, BVF və s.) daha böyük təsir gücünə malikdirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə daha çox donor və yardım alan tərəf kimi çıxış edir.

Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələr beynəlxalq investisiyaların əsas mənbəyidir, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə əsasən bu investisiyaların ünvanı olur.

7. Azərbaycan nümunəsi

Azərbaycan iqtisadi göstəricilərinə görə inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna daxildir. Neft gəlirlərinin hesabına ölkənin ÜDM-i artmış, sosial infrastruktur inkişaf etmişdir. Lakin gəlirin bölgüsü, qeyri-neft sektorunun zəif inkişafı və regionlar arasında fərqlər hələ də inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatmağa imkan vermir.

Azərbaycan qarşıdakı dövrdə iqtisadiyyatını şaxələndirmək, texnologiya və innovasiya sahələrinə sərmayə yatırmaqla inkişaf etmiş ölkələr qrupuna yaxınlaşmağı hədəfləyir.

Nəticə

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı fərqlər iqtisadi, sosial, texnoloji, siyasi və infrastruktur göstəricilərdə aydın şəkildə görünür. Birinci qrup ölkələr dayanıqlı və yüksək həyat səviyyəsinə nail olmuşdursa, ikinci qrup ölkələr hələ də iqtisadi sabitlik və sosial rifah uğrunda mübarizə aparır. Buna görə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas vəzifəsi insan kapitalına, texnologiyaya və düzgün idarəetməyə üstünlük verərək inkişaf etmiş ölkələrə yaxınlaşmaqdır.

Plan 4. İqtisadi inkişafı müəyyən edən amillər

İqtisadi inkişaf təsadüfi bir proses deyil. Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu amillərdən bəziləri təbii resurslarla, bəziləri insan kapitalı ilə, digərləri isə dövlət siyasəti və beynəlxalq mühitlə bağlıdır. Tarixi təcrübə göstərir ki, yalnız bu amilləri düzgün idarə edən və balanslaşdıran ölkələr uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf əldə edə biliblər.

1. Təbii resurslar

Təbii resurslar – neft, qaz, faydalı qazıntılar, su ehtiyatları, münbit torpaq və meşələr iqtisadi inkişafın mühüm bazasıdır. Bu resurslar istehsalın, sənayenin və ixracın inkişafına imkan yaradır.

Məsələn, Yaxın Şərq ölkələri böyük neft ehtiyatlarına görə qısa müddətdə sürətli iqtisadi artım əldə ediblər. Lakin təbii resursların olması özü-özlüyündə kifayət etmir. Onların düzgün idarə olunmaması “resurs lənəti” deyilən vəziyyət yarada bilər. Yeni ölkə resurslardan asılı vəziyyətə düşür, digər sahələr inkişaf etmir və iqtisadiyyat zəifləyir.

Bu səbəbdən resursların səmərəli istifadəsi, əldə olunan gəlirlərin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəldilməsi əsas şərtlərdəndir.

2. İnsan kapitalı

İqtisadi inkişafın ən güclü amillərindən biri insan kapitalıdır. İnsan kapitalı dedikdə, ölkənin əhalisinin bilik, bacarıq, təhsil və sağlamlıq səviyyəsi nəzərdə tutulur. Təcrübə göstərir ki, təbii resursları az olan, lakin insan kapitalı güclü ölkələr daha dayanıqlı inkişaf edirlər.

Məsələn, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi ölkələrdə təbii resurslar məhduddur, amma savadlı və ixtisaslı işçi qüvvəsi hesabına dünya iqtisadiyyatında lider mövqeyə yüksəliblər.

İnsan kapitalının güclənməsi üçün təhsil sisteminə, elmi tədqiqatlara, peşə hazırlığına və səhiyyəyə davamlı sərmayə qoymaq vacibdir. Sağlam və savadlı işçi qüvvəsi iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan inkişafına təkan verir.

3. Texnologiya və innovasiya

Müasir dövrdə iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi texnologiya və innovasiyadır. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti texnologiyalara böyük sərmayə yatıraraq iqtisadi güclərini möhkəmləndiriblər.

Yeni texnologiyalar istehsal prosesini səmərəli edir, məhsuldarlığı artırır və xərcləri azaldır. Rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, robototexnika, biotexnologiya və alternativ enerji sahəsində inkişaf edən ölkələr global iqtisadi rəqabətdə üstünlük qazanırlar.

İnnovasiyaların yayılması üçün güclü elm-təhsil bazası, texnoparklar, startap ekosistemi və dövlət dəstəyi zəruridir.

4. İnfrastruktur

İqtisadi inkişafı sürətləndirən digər mühüm amil infrastrukturdur. Yollar, dəmir yolları, hava limanları, limanlar, enerji və kommunikasiya xətləri olmadan iqtisadiyyatın inkişafı mümkün deyil.

Məsələn, Çinin sürətli inkişafı böyük infrastruktur layihələri ilə sıx bağlıdır. Bu ölkə "Bir kəmə, bir yol" layihəsi ilə dünya ticarət şəbəkəsində mövqeyini gücləndirib. İnfrastruktur həm daxili istehsalı, həm də beynəlxalq ticarəti asanlaşdırır.

5. Dövlət siyasəti və idarəetmə

İqtisadi inkişafın dayanıqlılığı üçün dövlətin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dövlətin düzgün iqtisadi siyasəti sahibkarlığa dəstək verir, investisiya mühitini yaxşılaşdırır və bazar institutlarını gücləndirir.

Şəffaflıq, qanunun aliliyi, korrupsiyanın azaldılması, mülkiyyət hüquqlarının qorunması və makroiqtisadi sabitlik iqtisadi inkişafı stimullaşdıran əsas prinsiplərdir. Əks halda, dövlət idarəçiliyində zəifliklər iqtisadi artımı ləngidir.

6. Xarici ticarət və beynəlxalq əməkdaşlıq

Dünya iqtisadiyyatı qlobal xarakter daşdığı üçün xarici ticarət də inkişafın mühüm amillərindəndir. İxracat ölkəyə valyuta gətirir, istehsalı genişləndirir və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanı yaradır.

İnkişaf etmiş ölkələr əsasən yüksək texnologiyalı məhsullar ixrac edirlər, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə daha çox xammal ixracatçısıdır. Xarici investisiyalar da iqtisadi inkişaf üçün mühüm rol oynayır, çünki onlar yeni texnologiyaların və idarəetmə təcrübələrinin gətirilməsini təmin edir.

7. Sosial və mədəni amillər

İqtisadi inkişaf yalnız iqtisadiyyatla məhdudlaşmır, sosial və mədəni dəyərlərlə də bağlıdır. Əhalinin əmək mədəniyyəti, işgüzar fəallığı, yeniliklərə açıq olması inkişafın sürətinə təsir edir.

Məsələn, Şərqi Asiya ölkələrində işgüzarlıq və intizam mədəniyyəti iqtisadi inkişafı gücləndirən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Əksinə, bəzi ölkələrdə sosial tənbəllik və korrupsiya meyilləri iqtisadiyyatı zəiflədir.

8. Azərbaycan kontekstində iqtisadi inkişaf amilləri

Azərbaycan iqtisadi inkişafında əsas rol oynayan amil uzun müddət neft və qaz resursları olub. Lakin son illərdə dövlət siyasəti iqtisadiyyatın diversifikasiyasına yönəlib. Kənd təsərrüfatı, turizm, logistika və informasiya texnologiyaları sahələrinin inkişaf etdirilməsi prioritet seçilib.

İnsan kapitalının güclənməsi üçün təhsil və səhiyyə sahələrinə daha çox sərmayə yatırılır. İnfrastruktur layihələri – yeni yollar, dəmir yolları, liman və

hava limanları Azərbaycanın regionda tranzit mərkəzə çevrilməsinə imkan verir.

Texnologiya və innovasiya sahəsində isə hələ geniş imkanlar mövcuddur. Startapların dəstəklənməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycanın dayanıqlı inkişafı üçün vacib istiqamətlərdir.

Nəticə

Beləliklə, iqtisadi inkişafı müəyyən edən amillər çoxşaxəlidir və onların bir-birini tamamlaması vacibdir. Təbii resursların olması ilkin üstünlük yaradır, amma insan kapitalı, texnologiya, dövlət siyasəti və infrastruktur olmadan dayanıqlı inkişaf mümkün deyil. Azərbaycan və digər inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas vəzifə bu amilləri balanslı şəkildə inkişaf etdirmək və global rəqabətdə möhkəm mövqə qazanmaqdır.

Plan 5. Ölkələr arasında iqtisadi inkişaf fərqlərinin nəticələri

Dünyada ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri bərabər deyil. Bəzi dövlətlər yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyata, sabit sosial sistemə və güclü texnoloji baza sahibdirlər, digərləri isə hələ də inkişaf mərhələsindədir. Bu fərqlər global miqyasda mühüm nəticələr doğurur və beynəlxalq münasibətlərə, sosial sabitliyə, ticarətə və insanların həyat tərzinə birbaşa təsir göstərir.

1. Gəlir bərabərsizliyi

İqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlərin ən aydın nəticəsi gəlir bərabərsizliyidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən gəlir 40–50 min dolları keçə bilər, halbuki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstərici bəzən 1–2 min dollardan artıq olmur.

BMT və Dünya Bankının hesabatlarına görə, dünyanın ümumi sərvətinin böyük hissəsi məhdud sayda inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Bu isə ölkələrarası bərabərsizliyi daha da artırır. Gəlir fərqlərinin çoxalması sosial narazılıqlara, iqtisadi asılılıqlara və beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyə səbəb ola bilər.

2. Miqrasiya prosesləri

İqtisadi inkişaf səviyyələrindəki fərqlər miqrasiya axınlarını gücləndirir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə işsizlik, yoxsulluq və aşağı həyat standartları insanları daha yaxşı imkanlar axtarmağa məcbur edir. Onlar əsasən Avropa, ABŞ, Kanada, Avstraliya kimi inkişaf etmiş ölkələrə köç etməyə çalışırlar.

Bu proses həm mənfi, həm də müsbət nəticələr doğurur. İnkişaf etmiş ölkələr üçün miqrantlar ucuz işçi qüvvəsi mənbəyidir. Lakin miqrasiyanın çoxalması sosial adaptasiya, multikulturalizm və bəzən də ictimai gərginlik kimi problemlərə gətirib çıxarır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə “beyin axını” problemi yaranır: savadlı və peşəkar mütəxəssislər ölkəni tərk edir və bu da milli inkişafı ləngidir.

3. Beynəlxalq ticarət və əmək bölgüsü

İqtisadi inkişaf fərqləri beynəlxalq ticarətdə də özünü göstərir. İnkişaf etmiş ölkələr əsasən yüksək texnologiyalı məhsullar ixrac edirlər. Məsələn, Almaniya avtomobil sənayesi ilə, Yaponiya elektronika ilə, ABŞ isə informasiya texnologiyaları və proqram təminatı ilə tanınır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə əsasən xammal – neft, qaz, kənd təsərrüfatı məhsulları, metal və digər təbii resurslar ixrac edirlər. Bu, onların global dəyər zəncirində daha aşağı mövqedə qalmasına səbəb olur. Nəticədə inkişaf etmiş ölkələr yüksək əlavə dəyərli məhsullardan daha çox gəlir əldə edir, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə iqtisadi asılılıq vəziyyətində qalır.

4. Sosial nəticələr və həyat standartları

İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsi daha yüksəkdir. İnsanlar keyfiyyətli təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və infrastruktur imkanlarından yararlanır. Orta ömür müddəti 75–85 il arasında dəyişir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə sosial xidmətlərin keyfiyyəti aşağı, yoxsulluq səviyyəsi isə yüksəkdir. Burada əhalinin bir hissəsi minimal gəlirlə yaşayır, orta ömür müddəti inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 10–20 il az olur. Bu fərqlər ölkələr arasında həyat standartları baxımından dərin uçurum yaradır.

5. İqtisadi və siyasi asılılıq

İqtisadi inkişaf fərqləri beynəlxalq siyasi münasibətlərdə də təsirini göstərir. İnkişaf etmiş ölkələr güclü iqtisadiyyata və texnoloji üstünlüyə malik olduqları üçün beynəlxalq təşkilatlarda (BMT, BVF, ÜTT və s.) daha böyük söz sahibidirlər. Onlar inkişaf etməkdə olan ölkələr üzərində iqtisadi və siyasi təsir imkanına malikdirlər.

Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxu maliyyə yardımlarından, kreditlərdən və texnologiya transferindən asılı vəziyyətdədir. Bu isə onların müstəqil iqtisadi siyasət yürütməsini çətinləşdirir.

6. Regional inkişaf fərqləri

İqtisadi inkişaf fərqləri təkcə ölkələr arasında deyil, həm də ölkə daxilində müşahidə olunur. Böyük şəhərlər və paytaxtlar sürətlə inkişaf etdiyi halda,

kənd və rayon əraziləri geridə qala bilər. Bu da regional bərabərsizliyi artırır və daxili sosial narazılıqlara səbəb olur.

7. Azərbaycan nümunəsi

Azərbaycan da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasına daxildir. Son 20 ildə neft gəlirləri hesabına böyük iqtisadi irəliləyiş əldə olunsada, qeyri-neft sektoru hələ də kifayət qədər güclü deyil.

Nəticədə, ölkənin beynəlxalq ticarətində neftin payı çox yüksəkdir. Bu isə global neft qiymətlərindən asılılığı artırır. Bununla yanaşı, Azərbaycan regionda mühüm tranzit ölkəyə çevrilməklə inkişaf fərqlərinin yaratdığı bəzi çətinlikləri aradan qaldırmaq imkanı əldə edib.

Nəticə

Ölkələr arasındakı iqtisadi inkişaf fərqləri yalnız rəqəmlərlə məhdudlaşmır. Bu fərqlər gəlir bölgüsünə, miqrasiya proseslərinə, beynəlxalq ticarətə, sosial rifaha, siyasi münasibətlərə və regional balanslara birbaşa təsir edir. Bu səbəbdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas vəzifəsi iqtisadi müstəqilliyi gücləndirmək, qeyri-neft sahələrini və insan kapitalını inkişaf etdirmək, texnologiya və innovasiyaya sərmayə yatırmaqdır. Yalnız bu halda global bərabərsizliklərin azaldılması mümkündür.

Plan 6. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf təcrübəsi və perspektivləri

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri iqtisadi inkişafın təmin edilməsi olmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkə həm siyasi, həm də iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdi: istehsal sahələri dayanmış, inflyasiya yüksəlmiş, işsizlik artmış və sosial vəziyyət pisləşmişdi. Lakin sonrakı dövrlərdə həyata keçirilən islahatlar və beynəlxalq enerji layihələri Azərbaycanın iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi.

1. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf mərhələləri

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölünə bilər:

- **1991–1994-cü illər** – müstəqilliyin ilk illəri böhran dövrü idi. Siyasi qeyri-sabitlik, Qarabağ münaqişəsi, iqtisadi əlaqələrin dağılması və hiperinflyasiya ölkə iqtisadiyyatını ciddi zəiflətdi.
- **1994–2003-cü illər** – “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə ölkəyə xarici sərmayələr daxil oldu. Neft strategiyası formalaşdı, infrastruktur layihələri həyata keçirildi. Bu dövrdə iqtisadiyyat tədricən sabitləşdi.

- **2003–2014-cü illər** – neft gəlirlərinin sürətli artımı ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksək tempə böyüdü. Bu dövrdə ÜDM dəfələrlə artdı, yoxsulluq azaldı, böyük infrastruktur layihələri reallaşdı.
- **2014-cü ildən sonrakı dövr** – neftin qiymətinin kəskin enməsi iqtisadiyyatda yeni çağırışlar yaratdı. Dövlət qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Diversifikasiya siyasəti gündəmə gəldi.

2. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının nailiyyətləri

Azərbaycan son 30 ildə bir sıra mühüm nailiyyətlər əldə edib:

- **Neft və qaz layihələri** – Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və TANAP layihəsi Azərbaycanın enerji ixracatında mühüm rol oynadı.
- **İnfrastrukturun inkişafı** – yeni yollar, körpülər, hava limanları, liman və dəmir yolu xətləri ölkənin logistika imkanlarını genişləndirdi. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Azərbaycanın beynəlxalq tranzit mərkəzinə çevrilməsinə təkan verdi.
- **Sosial sahələrdə irəliləyiş** – yoxsulluq səviyyəsi 40%-dən 5%-ə qədər azaldı, orta aylıq əməkhaqqı və pensiyalar dəfələrlə artdı, səhiyyə və təhsil müəssisələrinin modernləşdirilməsi həyata keçirildi.
- **Regionların inkişafı** – “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı” dövlət proqramları sayəsində kənd təsərrüfatı, turizm və kiçik sahibkarlıq sahələrində irəliləyiş əldə edildi.

3. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında problemlər

Bütün nailiyyətlərlə yanaşı, bir sıra problemlər də mövcuddur:

- **Neftdən asılılıq** – ÜDM-in və ixracatın böyük hissəsi hələ də neft-qaz sektorunun payına düşür. Bu isə neft qiymətlərinin dəyişməsinə qarşı iqtisadiyyatı həssas edir.
- **Qeyri-neft sektorunun zəif inkişafı** – kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələri potensiala malik olsa da, hələ tam istifadə olunmur.
- **Regionlararası bərabərsizlik** – Bakı və Abşeron iqtisadi baxımdan daha sürətlə inkişaf edir, amma bəzi regionlarda infrastruktur və iş imkanları məhduddur.
- **İnnovasiya və texnologiya boşluğu** – yüksək texnologiyaların tətbiqi və startap ekosistemi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə zəifdir.

4. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf perspektivləri

Azərbaycanın qarşıdakı illərdə iqtisadi inkişafı üçün bir sıra prioritet istiqamətlər müəyyən olunub:

- **Qeyri-neft sektorunun inkişafı** – kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat-logistika, informasiya texnologiyaları və bərpa olunan enerji əsas prioritetlər sırasındadır.
- **Innovasiya və rəqəmsal iqtisadiyyat** – rəqəmsal hökumət, elektron xidmətlər, süni intellekt və startapların inkişafı ölkənin yeni iqtisadi modelinə təkan verə bilər.
- **Tranzit və logistika mərkəzi** – Azərbaycanın coğrafi mövqeyi Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşdiyi üçün ölkənin beynəlxalq ticarət yollarında rolu daha da artacaq.
- **Yaşıl enerji** – Qarabağ və Naxçıvan bölgələri alternativ enerji potensialı ilə seçilir. Günəş və külək enerjisinin inkişafı Azərbaycanın enerji siyasətini şaxələndirəcək.
- **İnsan kapitalının gücləndirilməsi** – təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, peşə hazırlığının artırılması və səhiyyənin inkişafı uzunmüddətli inkişafın əsasını təşkil edir.

5. Azərbaycan və dünya təcrübəsinin müqayisəsi

Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, təbii resurslara əsaslanan inkişaf modeli qısa müddətdə yüksək artım yaratsa da, uzunmüddətli perspektivdə davamlı deyil. Dünya təcrübəsi – xüsusilə də Norveç nümunəsi – göstərir ki, neft gəlirlərini düzgün idarə edib, onları qeyri-neft sektoruna və insan kapitalına yönəltmək dayanıqlı inkişafın açarıdır. Azərbaycan üçün də bu yol ən real strategiyadır.

Nəticə

Azərbaycan son onilliklərdə mühüm iqtisadi nailiyyətlər əldə etmiş, regionun əsas iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Lakin neftdən asılılıq və innovasiya boşluğu hələ də əsas problemlərdən biridir. Gələcəkdə dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı, texnologiya və innovasiyalara sərmayə yatırılması, insan kapitalının gücləndirilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar Azərbaycanın global iqtisadiyyatda daha güclü mövqeyə sahib olmasına imkan verəcək.